

<http://dx.doi.org/10.18778/2544-1795.02.24>

Анна Алексиева

Institute for Literature – Bulgarian Academy of Sciences
annaaleksieva@hotmail.com

ХРИСТО БОТЕВ: КАНОНИЗИРАНЕ И КОМЕРСИАЛИЗИРАНЕ НА ОБРАЗА

В този текст¹ ще очертая стъпките, които водят до легитимирането на Христо Ботев като национален герой. Той е поместен на една от челните позиции в българския героичен пантеон, вероятно на едно стъпало под Васил Левски (въпреки че според някои изследователи от близкото минало през периода на социализма тъкмо Апостола е бил подценен: „Изтъква се величието на Ботев и се премълчава делото на Левски“ [Генчев 1987: 186], но в полето на литературата поне от 20-те години на XX век Ботев на практика е без конкурент: той държи канонично първенство, обгръщан с разни определители за изключителност, гениалност, профетично сливане на живот и поезия ведно и пр. Подобни суперлативи освен че „заковават“ фигурата на Ботев на върха на литературната йерархия, освен че я превръщат в едно от ядрата и на историческия метаразказ, постепенно я отвеждат и на терена на масовата култура (или на суб-/контра- културата), на комерсиалните практики, така че образът на поета донякъде се банализира, придърпва се, както ще се опитам да покажа, към онова, което Ан-Мари Тиес нарича „потребление на идентичност“ [Тиес 2011], а Бойко Пенчев – „консумативен национализъм“ [Пенчев 2006].

1. Разнопосочност на разказите. Признавания и омаловажавания на героя

Първите опити за героична преценка на делото на Христо Ботев съвпадат с вестта за сформирания от него чета, с която превзема парахода „Радечки“, слиза на Козлодуйския бряг и се отправя към Балкана с намерението – както съобщава в. „Нова България“ – да се присъедини към „събраните та-

¹ Публикацията е подготвена в рамките на проекта „Меката власт“ на популярната музика в медиите (по примери от България и Балканите), финансиран от ФНИ (ДН05/16/16.12.2016).

тък свои братя-въстанници, с които щат (...) да опитат щастието на бойното поле“ [Нова България 1876а: 6]. Публикациите в емигрантската преса (особено вестниците „Нова България“ и „Стара планина“), следящи пътя на Ботевата чета, настояват действията ѝ да бъдат възприети през модуса *imitatio*, схващан в адмиративен план – като героичен пример, на който трябва да се подражава („Всеки от нас трябва да си жертвува своите лични интереси. (...) Нека всеки от нас направи своята длъжност, както славните поборници за народната ни свобода под предводителството на народния апостол Христо Ботйов“ [Нова България 1876а: 1]. Агитацията преминава във въобразяване на „всеобщност“ на това подражание („...четата на Христа Ботйов е посрещната от българското население с голямо възхищение. Навсякъде, дето той е минал, се присъединявали с него селяните...“) [Нова България 1876а: 8]. Ботевите четници се сравняват с вече утвърдени, „световни“ прототипи („излезли като гарибалдйовци и вдигнали българския пряпорец“) [Нова България 1876а: 6], а самият Христо Ботев придобива номинации от героичния регистър („народният апостол“, „неустрашимият калоферец“, „нашия храбър войвода“ и пр.). Тези атрибутивни имена черпят ресурс от бунтовното поприще на Ботев и negliжират поетическите му занимания (той е герой тъкмо защото – четем в една публикация – „запрати перото и (...), като грабна пушката, поведе своята дружина към Балканът“ [Нова България 1876б: 1]). Както изглежда, образът на войводата Ботев се ползва с по-голям авторитет от този на поета Ботев, а утвърденото впоследствие номинационно клише „поет революционер“ към онзи момент все още не е стабилизирано.

Когато става ясно, че Христо Ботев все пак е загинал (макар че слуховете за неговото чудодейно оцеляване не секват в продължение на десетилетия), героизиращият импулс се задейства още по-отчетливо. Появяват се намерения за написване на биографии на революционера (от Киро Тулешков и Филип Симидов, които така и не се реализират като отделни книги). Поети започват да възпяват „юнака“ – „крепък, силен, млад, чудесен“, от чийто подвиг се стъписали „и Султана, и злия Митхад“ [Недялков 1877: 2–3]. Във в. „Стара планина“ е публикуван „Мартиролог на българските ратници“, изреждащ имената на „починалите на бой от четата на Ботйова“; под номер 7 фигурира самият войвода, чиято смърт все още е въпрос на догадки („ние не знаем да повярваме ли за смъртта на героя Ботйова“ [Мартиролог 1876: 4], но впитането на името му в жанра на мартиролога, на религиозния списък с мъченици, е несъмнено подстъп към неговото сакрализиране. То подчертава и връзката между култа към светците и култа към героите в модерната епоха, езиковата приемственост между речниците на християнството и национализма; възприемането на национализма като вид религия, а на неговите идеолози и дейци като своего рода мъченици, при все че каузата им има светски характер [Hayes 1966; Тодорова 2009].

Въпреки това Ботев не става „светски светец“ [Тодорова 2009] в първите десетилетия след смъртта си, защото все още е твърде „исторически“, недистанциран образ, поместван в невинаги безкритичната генерационна памет

– неслучайно паралелно с въздигането на героя отекват и негативни оценки за него. Според свидетелство на Иван Шишманов малко след публикуването на „Христо Ботйов. Опит за биография“ (1888) авторът на книгата – Захари Стоянов – бил упрекнат от тогавашния министър на народното просвещение, че прекомерно е идеализирал образа на героя: „А бе, какво си написал в книгата си. Че аз не знам ли какъв вагабонтин беше Ботев, обирач на каси, крамолник“. Както отбелязва Инна Пелева, Захари Стоянов изглежда „се е съгласил с подобно четене“, приел е, че в биографията е „разхубавил“ и „уголемил“ героя, защото отвърнал на министъра така: „Мълчи! На младите поколения трябва чисти идеали. Нека подир нас им откриват петната“ [Пелева 2017: 39].

Днешните прочити на тази първа Ботева биография (а и някои от тогавашните) обаче регистрират и немалко демитологизиращи „петна“. Например описанията на разни авантюрни наклонности на героя (леконравно отношение към жените, грабителство, участие в малко пошли за съвременния вкус забавления – „... като засвирили гайдите, Ботев почвал да трепери, хвърлял си дрехите, събувал се бос, мазал се с масло, плющял ръце и трошил кокали по мегдана...“), показването на особености, влизащи в разрез с представата, че героят е любител на книжовни занимания („Онова, което знаем за положително, е това, че тука той (...) никаква книга не вземал в ръцете си да прочете“), извеждането също така на някои характерови черти, говорещи не само за своенравност, а и за пълна липса на емпатия („Да се присмива, да се подиграва и закача всекиго, стар и млад, (...) — това съставлявало негово изключително занятие в ученическата епоха“) [Стойнов 1983: 307, 320–321].

Както бе споменато, подобно представяне на Ботев не пречи на просветния министър да сметне, че е свидетел на прекалена, изопачаваща фактите глорификация на революционера. Други съвременници на Захари Стоянов обаче мислят, че е извършен биографичен фалшификат в обратна посока, че образът на героя е показан в нарочно огрубена, подценяваща го перспектива. В „Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов“ Стоян Заимов например твърди, че първият Ботев биограф е „извадил на пазар най-лошите страни от житие-битието“ на революционера и „с това пред лицето на грядущите поколения той е изправил един опасен авантюрист, да не кажем прост вагабонтин“ [Заимов 1895: 199]. И Стоян Заимов, и Димитър Страшимиров [Страшимиров 1897] правят опит да представят Ботев в подобаваща според тях светлина, но и двамата са критикувани остро от Иван Клинчаров, който – в поредната биография за героя – обвинява писалите преди него в нещо като заговор по детронирането на Ботев:

Всички писатели – жонгльори, кой под образа на „приятел“, кой под образа на „безпристрастен“ критик, са се опълчили против величието на Ботйова: против неговите идеи, възпълтени в неговото дело, в неговото литературно наследство, проза и поезия, за да омаловажат действителното величие на човека. [Клинчаров 1910: 811]

Както се вижда, в първите десетилетия след смъртта на Ботев разказът за него не е единен, състои се от спореци, взаимноизключващи се версии, простиращи се от митологизиране до отричане на героя. Митологизаторите на свой ред са все неудовлетворени от мястото, което заема Ботев в селенията на „специалните мъртви“ [Brown 1982]; постоянна тема в текстовете им е тази недостатъчност на почитта, опасността героичната смърт на революционера да се окаже нищо незначеща за следващите поколения, с нулева моделираща роля за тяхната идентичност. Подобни напрежения и разминаващи се гледни точки неминуемо пречат на канонизирането на героя, което предполага сравнително монументален, изчистен от противоречия (и от твърде делнични житейски детайлизации) официален наратив.

Че такъв „голям“ разказ все още не е конструиран, личи от първите следосвобожденски учебници по литература и история, в които присъствието на Ботев е все още спорадично за разлика от други фигури, които, значително по-непредставителни към днешна дата, в тогавашната учебническа книжнина се ползват със сериозен авторитет. В „История на българската литература“ (1884) от А. Пипин и В. Спасович например Ботев изобщо не е споменат. В „Кратък исторически преглед на българската литература“ (1886) от Георги Попов изложението за него обема 18 реда, докато представянето на етнографските занимания на Юрий Венелин се простира на 3 страници. В „История на българската литература“ (1887) от Димитър Маринов съотношението в общи линии се запазва: повествованието за Ботев възлиза на страница и половина, срещу 5-6 страници в полза на Венелин. В „История на българския народ“ (1881), съставена от Стефан Бобчев на базата на съчинението на Иречек, Ботев присъства с образа си на революционер, който загива геройски. В следващия „Кратък учебник върху българската история“ (1883) на Бобчев обаче тъкмо революционерът Ботев отсъства. В едни „Прибавки“ накрая на учебника, където се прави преглед на „новата книжнина“, той е споменат в качеството си на поет в следната обобщаваща конструкция, която не го надпоставя и оразличава сред останалите възрожденски автори на стихотворения: „В поезията освен Славейкова, немалко се отличиха по-младите: Христо Ботев, Великсин, Козлев, Жинзифов“ [Бобчев 1883: 123].

И като споменах поезията, ще отбележа, че и през 90-те години на XIX век, и през първото десетилетие на XX век образът на поета Ботев, макар и все по-забележим, все още не е еднородно приет за еманация на естетическото съвършенство, каквато представа е утвърдена по-късно. В сп. „Денница“ Иван Вазов например твърди, че „ни едно стихотворение на Ботева, даже от най-хубавите, не е навсякъде издържано във формата си“ [Вазов 1979: 24]. В две свои статии Пенчо Славейков се огнася доста критично към поезията на Ботев, като в едната от тях твърди, че той не само, че не е велик поет, „но едвам ли може да се нарече и добър поет“ [Славейков 1897: 2], а в другата стига до почти пародийна интерпретация на прочутото Ботево стихотворение „Хаджи Димитър“, макар че след цялата снизяваща процедура все пак определя въпросната творба за „обаятелна“ и „дивна“ [Славейков 1906: 299].

2. Междувоенният каноничен консенсус и раждането на консумативния национализъм

Въпреки това, канонизиращото усилие, започнало да си проправя път след смъртта на поета, постепенно се избистря като единоподобна положеност на героя в полето на възвишеното и недостижимото, там, където Ботев вече веднъж завинаги ще бъде оразличен от „обикновените смъртни“ [Стоянов 1983: 294]. Това утвърждаване се случва към 20-те години на XX век, когато поколението на възрожденците в общи линии приключва земния си път и генерационното, свидетелско спомняне отстъпва място на културната памет, която трансформира фактическата история в мит [Асман 2001]. Освен това през междувоенния период, паралелно с възходящия национализъм, започва сериозното избистряне на символния капитал, граденето на големите наративи, на героичния пантеон, който включва и средновековни, и възрожденски фигури, и образи, свързани с „етногенезиса“ на българите. Към такъв извод насочват разпространените през тези години поредици „Древна България“ и „Велики българи“, чиито многобройни издания имат за заглавия имена на герои. Тази конвейерна продукция, излизаща често с одобрението на министерството на просвещението, показва – редом с други мемориални практики (чествания, издигане на паметници и др.) – че е започнал да функционира мащабен (и държавно поощряван) култ към важните за нацията герои. А като най-важен сред важните – заедно с Левски – се утвърждава Христо Ботев.

Забележително е как през междувоенния период Ботев се превръща в национална икона, чрез която общността осмисля не само досегашния си исторически и културен опит, а и политическите условия в настоящето, също и начина, по който си представя, че трябва да изглежда бъдещето. Според социалното въображение Ботев е моралният образец, в който е нужно да се оглежда всяка една епоха. И леви, и десни политически формации ожесточено си оспорват идентификацията с неговото наследство, темата „Чий е Ботев?“ е една от особено честите в тогавашната преса, а обобщавайки тази идеологическа борба за континуитет, Боян Пенев пише, че Ботев е станал „светецът, когото признават тук всички секти и религии“ [Пенев 1926а: 81]. Паралелно с превръщането му в политически мит [Ботичи 2010], Ботев е утвърден и като поет, за когото се пише с все по-отчетливи суперлативни конструкции. В учебниците и литературните истории той вече фигурира като „най-бляскавата звезда в тъмния кръгзор на робството, най-светлото огнище, в което са се събрали малкото лъчи на това тъмно време“ [Ангелов 1923: 213]. А сред останалите поети той комай е единственият, на когото консенсусно е вменена класичност, непреходност. „Някога може да се оспорва поетическото име на мнозина днешни стихотворци, които са написали томове – твърди пак Боян Пенев – обаче името на Ботева ще остане непокътнато в историята на българската поезия и в съзнанието на поколенията“ [Пенев 1926б: 5].

Биографичните и популярните „исторически“ четива, представящи живота на Ботев през междувоенния период, изглеждат олекотени от определени „архивни“ [Assmann 2008] разкази за поета, т.е. от онези натрупани сведения и „делнични“ подробности, които не допринасят или биха влезли в разрез с междувоенната конюнктура, чиято политическа програма възвеличава героите. Така Ботевият „архив“ бива селектиран, сведен до представителни, канонични епизоди, които в гореспоменатите четива се разгръщат по модела „детство – юношество – младост“ и включват следните, лишени от авантюрни детайли, тематични ядра: училищен живот на героя в Калофер; обучение в Одеса, където става и идеологическото му форматиране; учителстване в Задунаевка; среща между Ботев и Раковски, за да се подчертае революционната приемственост; връщане на Ботев в Калофер; споменаване – съвсем между другото и с акцент върху безкористните намерения – на „дружбата“ му с учителката Парашкева Шушулова; реч на празника на Св. св. Кирил и Методий, заради чиято безкомпромисност Ботев бива прогонен от родното място и се озовава в Румъния; епизод в кръчмата на хъшовете, където се запознава с Хаджи Димитър; живот в мелницата с Васил Левски; бягло споменаване на брака с Венета, показан повече чрез сцената със сбогуването с нея и с малката Иванка, отколкото чрез подробности за семейния живот; подготвяне на чета; завладяване на парахода „Радецки“; героична смърт на Балкана.

Тази наративна схема, наложила се като канонична през 20-30-те години на XX век не обезначава напълно някои „архивни“ версии за живота и делото на Ботев. Нейното налагане дори провокира един неизвестен днес автор – Петър Наумов – под псевдонима „Макдъф“ да публикува книгата „Чий е Ботев? Нравственият лик на тая зловеща личност“ (1929), която – както личи от заглавието – прави опит да детронира героя и то по такъв пасквилен начин, какъвто и най-непремерените съвременници на Ботев през предходните десетилетия не са предприемали. Книгата на Макдъф обаче е реакция срещу вече наложени култ, срещу вече консенсусното благоговение пред „светията“, което заради масовостта си може и да предизвика единични контра-изблици от сферата на ресантимантното. Но тези изблици са в полето на маргиналното и не са в състояние да разколебаят утвърдения „висок“ разказ за героя, схващан като „еманация на националните ценности“ (според официалната реторика в десния политически спектър), като най-светлото въплъщение на „революционния дух на Възраждането“ (според лявата политическа перспектива, която гради алтернативен канон, на върха на който обаче отново е положен Ботев).

И така, през 20-30-те години на XX век Христо Ботев оглавява (заедно с Левски) както официалната канонизация, така и оспорващата я лява идеологическа линия, която пренарежда класиците, добавя разни забравени днес имена, но при все това оставя Ботев начело на „списъка“. Тази общоприетост на героя, тази негова повсеместна разпознаваемост като национален символ, го придърпва и към полето на популярната култура (която „по същество показва по различен начин и в интензивна форма вече известни ценности и нагласи“

[Hall, Whannel 1964: 66], на всекидневните практики, на консумативните отношения, в които – дали заради патриотичната насока на времето, или заради икономическата логика – нахлува и репертоарът на националното.

Като част от този репертоар образът на Ботев бива комерсиализиран, внедрен в симбиозата между „потребителската култура и мутиралата национална идеология“, която Бойко Пенчев нарича „консумативен национализъм“ (Пенчев 2006). Това съчетание на националистическия дискурс с прагматичната цел на покупко-продажбата би могло да бъде открито в някои реклами от разглеждания период, които употребяват емблемата „Ботев“. В някои от тях (вж. фиг. 1) връзката между героя и продавания продукт е съвсем произволна. В други – като рекламата на историческия роман „Христо Ботев“ от Георги Савчев (вж. фиг. 2) – е направен опит комерсиалният елемент да не вземе превес, да бъде показана и познавателно-сериозната линия („нови биографични данни“, „историческа правда“); и все пак неминуемо се набива на очи тъкмо потиснатият от официалния разказ авантюрно-фриволен пласт („любов, омраза, борби и страдания“), който – очаквано – се продава с по-голям успех.

Фиг. 1. Реклама, публикувана във „Всенароден вестник „Христо Ботев“, 2 юни 1939.

Не липсват и реклами, в които могат да се забележат едни от първите опити от туризма (тази „доброволна пространствена мобилност в свободното време“ [Колева 2015] да бъдат извлечени и икономически ползи. В някои юбилейни листове от 30-те години на ХХ век, посветени на Ботев, се рекламират и туристически посещения до неговото родно място, които обещаваат – освен опознаване на културно-историческото наследство или пък естетическо преживяване („дивни“ гледки) – и чисто физиологически бонуси:

Калоферци, летувайте в родното място. В Калофер сте закърмени, там възобновете силите и здравето си. Гости на Калофер! Всред дивния Балкан и китните долини ще намерите пълна отмора. [Заветите 1935: 4]

Фиг. 2. Рекламна корица на „Христо Ботъов. Исторически роман“ от Георги Савчев, 1935 г.

**ЧЕТЕТЕ ВЪ БРОШУРИ
ЖИВОТА НА
Христо Ботъовъ,
РОМАНТИЗИРАНЪ**

върху нови биографични данни, освѣтленъ съ психология и историческа правда.

Любовъ, умраза, борби и страдания — върху това е преплетена героичната сѣдба на нашия великъ поетъ и революционеръ.

Съ художественъ замахъ авторътъ на тоя исторически романъ хвърля обилна свѣтлина върху цѣлата наша революционна предосвободителна епоха.

Следъ **ДЯКОНЪ ЛЕВСКИ**, книга отъ сѣщия авторъ, романътъ

Христо Ботъовъ

допълня картината на тая свѣтла епоха, която роди редица безсмъртни борци за нашата свобода.

Четете романа ХРИСТО БОТЪОВЪ, който ще излъзе въ 25 брошури съ илюстрации въ текста отъ наши видни художници.

Всѣка брошура ще струва 3 лева.

Търсете по будкитъ романа
„ХРИСТО БОТЪОВЪ!“

Ония читатели, които събератъ цѣлия романъ, ще иматъ право на безпл. подвързия.

Цена 3 лева

Цитираната по-горе реклама насочва и към една характерна форма на консумативност, която стои на границата между комерсиалното и развлекателното, от една страна, и държавно поощряваното – заради наличието на патриотичен елемент, от друга. Ан-Мари Тиес използва понятието „потребление на идентичност“, за да означи институционалния почин свободното време да бъде натоварвано с познавателно-патриотичен заряд [Тиес 2011: 252–255]. Туристическите обиколки, често пъти групово организирани, посещаването на националните исторически и етнографски музеи, при което е необходим билет, макар и на символична стойност, за да се види експозицията, закупуването на произведения на национални класици, на местни стоки и сувенири – всичко това можем да причислим към „контролния списък“ на

т.нар. идентичностно потребление. В него има комерсиален елемент, защото националните емблеми до известна степен са банализирани, сведени са до ширпотреба, в някои случаи до продажба или до някакъв вид туристическо развлечение. Но заедно с това, както пише Даниела Колева, която изследва движението „Опознай социалистическата родина“, трансформирано по-късно в „100 национални туристически обекта“, на подобно развлечение се придава висока институционална стойност, то е държавно насърчавано, защото дисциплинира свободното време, „мобилизира масите, особено младежите“ [Колева 2015], превръща се, бих допълнила, в инициатива за прокаране на политическа воля. Неслучайно потреблението на идентичност достига особен разцвет през периодите с авторитарен или тоталитарен уклон, когато стремежът за контролиране и организиране на частната сфера (свободното време, развлечението) е най-отчетлив, когато се налагат „нормативни визии за „правилното потребление“ [Минева 2016: 11], което е идеологически, утопичен конструкт, а не следване на икономическата реалност.

3. Социалистическото „потребление на идентичност“, видяно през музейните книги с впечатления

Ако проследим основните етапи от създаването на къщата музей „Христо Ботев“ в гр. Калофер, ще видим, че те са свързани тъкмо със споменатите по-горе форми на управление. През междувоенния период и последвалите военни години, протекли в десния (с известен авторитарен елемент) политически спектър, назрява идеята за възстановка на опожарената през 1877 г. последна къща, в която е живяло Ботевото семейство. През 1926 г. на мястото ѝ се създава парк „Ботева градина“. В нея през 1930 г. е издигнат паметник на революционера. През 1942 г. започва строежът на къщата, за който се твърди, че се прави по спомени на генерал Кирил Ботев, брат на поета, което несъмнено е акт за набавянето на автентичност. На 02 юни 1944 г., тоест, малко преди идването на новата отечественофронтowska власт, къщата музей официално е отворена за посетители. Вторият етап от сериозното музейно строителство е по времето на късния социализъм, което е очаквано, като се има предвид завоя на режима в националистическа насока. През 1973 г. е открита нова експозиционна зала към музея, а през 1986 г. е завършен друг мемориален комплекс, който се намира на едно възвишение близо до центъра на гр. Калофер. Акцентът в него е 15-метрова статуя на Ботев, решена в доста абстрактния стил на късносоциалистическото изкуство.

Книгите с впечатления на посетителите на музея, които започват да се попълват редовно от 1945 г., дават добра представа за развоя на потреблението на идентичност. Би могъл, разбира се, веднага да се зададе въпросът за какво „потребление“, за каква консумативна култура става дума, при положение че през периода на социализма пазарните отношения са проблематични; как – също така – да се мисли понятието „идентичност“ във връзка

с националните емблеми като през сталинистките години говоренето за националното не стои на дневен ред?

Както бе споменато, консумативната култура може да бъде създадена „отвъд икономическите логика или ресурси“ [Минева 2016: 6], а конкретно за периода на социализма – и през фантазмения хоризонт на бъдещото благоденствие. Ето как група специалисти, отбелязали посещението си в къщата музей „Христо Ботев“ през 50-те години на ХХ век, вплитат образа на героя в представите си за социалистическия рай, който впрочем изглежда изпълнен с материални, технологични придобивки:

Група инженери и геолози от Министерство на електрификацията и земеделието, минавайки през родния град на най-големия български поет и революционер – предтеча на социализма в България – Хр. Ботьов – се отбиваме в неговата къща, за да получим поука и вдъхновение от неговите дела, за да работим по ботевски за построяването на социализма в България. Ние ще се стремим с нашите проучвания и планове да изградим такива язовири, електрически централи в България, които ще дават необходимата електрическа енергия и вода на нашата промишленост, битови нужди, транспорт, земеделие и пр., така че нашата родина, за освобождението на която Хр. Ботев даде живота си, да заприлича на райска градина, а народът ни да живее в благоденствие. Ние смятаме да издигнем и един язовир и на р. Тунджа над гр. Калофер, който ще наречем на името на Христо Ботьов за увековечаване безсмъртната слава на героя. Тоя язовир ще дава енергия и вода за нуждите на розовата долина, така че тя да бъде вечно зелена и благоденстващ извор за населението на тоя край – това ще бъде също истинския паметник за увековечаване безсмъртието на героя, на който дължим вечна признателност.

гр. Калофер – 24.VI.1953

В горния цитат можем да забележим и две от устойчивите представи за Ботев през този период: той е „най-големият български поет и революционер“ и „предтеча на социализма“. Към тях можем да добавим и друго номинационно клише, характерно за ранните социалистически години: Ботев е враг на „зловредния шовинизъм“ [Димитров 1949: 5]. Паралелно с вклинената покрай героя критика на национализма, насочена към предходния, „монархо-фашистки“ (както го определят марксистите) период, обаче в съвсем позитивен план се говори за „истинския патриотизъм“ на Ботев, който, разбира се, има интернационални измерения („Още от Ботев нашият народ се учеше и възпитаваше в истински патриотизъм и здрав интернационализъм“ [Димитров, Червенков, Димитров 1949: 8]. Оттук насетне тази формула на родолюбие (патриотизъм плюс интернационализъм) във връзка с Ботев ще се повтаря и през следващите десетилетия („Ботев е патриот в най-съвременния смисъл на това понятие. „Истинският патриотизъм – бе подчертано на Десетия конгрес на БКП – съществува единствено върху основата на всеотдайността на интересите на световния социализъм“ [Ангелова 1973: 129]. Ще се повтаря, независимо че явно или подповърхнинно дискурсът на късния социализъм все повече ще обраства с националистически пластове, сякаш извадени, малко парадоксално, от речника на междувоенния период. И пак по подобие с „буржоазното“ време, което обикновено се разказва от

марксистите през призмата на засилената консумативност, периодът на късния социализъм ще изглежда все по-отчетливо репрезентиран от фигури на комерсиалното.

Не става дума, разбира се, за някакъв континуитет, а за сетно усилие за съревнование със Запада, при което, за да поддържа авторитет, социализмът „обещава все повече и повече“, така че „консумацията става основен инструмент за неговата легитимация“ [Скарбъро 2014]. Виждаме, следователно, че наред дефицита – почти оксиморонно според Кристофър Скарбъро – късният социализъм прави „опит за обуржоазяване“, за „конструиране на консуматорска социалистическа средна класа“ [Скарбъро 2014]. Опитът се оказва неуспешен и това в крайна сметка води до краха на режима, предшестван от разочарования, скука, а в някои случаи и от критична настройка, произтичаща от усетеното отстъпление от някогашните (ранносоциалистически) „светли идеали“.

Такава настройка можем да разчетем в разглежданите книги с туристически впечатления, които от 60-те години насетне дават изява – освен на стандартните положителни мнения – и на все по-засилващо се негодувание от комерсиализирането на музейната институция, която би следвало – според посетителите ѝ – да удържа образа на Ботев „чист“ и дистанциран от „продуктивистката идеология“ [Минева 2016: 19]. „Докога ще плащаме по 0.10 лв. за изворите на патриотичните си чувства?“ – пита един посетител на музея през 1969 г., явно озадачен от буквализирането на националната *ценност* в съвсем реална „такса вход“. „Уместно ли е вътре в къщата да става търговията със значки и картички?!“ – пише друга туристка през 1984 г., която впрочем забелязва, че в представената от музейната служителка беседа за Ботев няма достатъчно „трепет и искреност“, че някаква „колежка спокойно дъвче дъвката си, тук, на това място“, и тази безцеремонност не прави впечатление на никого. Подобни реакции, струва ми се, са илюстрация на все по-осезаемата умора, работа проформа и пр. изчерпаности на социалистическия ентузиазъм.

4. Посттоталитарни употреби на героя. Европоцентрични, националистически, комерсиални репертоари

Падането на режима през 1989 г. отключва поредица от еуфорични фиксации върху образи, мислени като контракомунистически, като европейски, и последвали разочарования от същата тази образност, които често прерастват в почвенически, социалистическо-носталгични, антизападнически нагласи. Фигурата на Ботев, чиято възвишеност остава почти непокътната, въпреки политическите превратности, също бива положена в тази, да я наречем шеговито, биполярна афектност.

В първите постсоциалистически години на официално ниво образът на героя е прочистен от дотогавашните марксистически напластявания. В учебник по литература от 1992 г. например категорично се твърди, че „в думи като „кому-

нисти“ и „социализъм“ Ботев влага съдържание, което е твърде далеч от значението, което те придобиват по-късно“; че поетът не е автор на „Символ-верую на българската комуна“, както му вменияват предходните литературни историци; че е недоказуемо и твърдението им, че Ботев е притежавал екземпляр от „Капиталът“ на Маркс и пр., и пр. [Топалов 1992: 97–98]. Заедно с денонсирането на комунистическите идеологеми върви и реставриране на изследователски построения, прозвучали за първи път в годините преди установяването на тоталитарната власт – като възгледа на Михаил Арнаудов за просвещенския деизъм на Ботев, който отеква – вероятно като алтернатива на социалистическата идея за радикалния атеизъм на героя – в друг учебник по литература от началото на новия век [Пелева 2001: 32]. Особено актуален в годините на евроинтеграционните стремежи е „глобалистският“, „западнически“ образ на героя, който може да бъде разчетен в заглавия на статии от типа: „Ботев – световен поетичен гений“ [Бурин 1994], „Ботев направи българския въпрос европейски“ [Косев 1992], „Европа и Христо Ботев“ [Радев 1998], „Европейският свят е светът на Ботев“ [Инджов 2003] и др. Забележително е, че дори автори, показващи в предходния период пълна причастност към марксистките тези, през 90-те години на ХХ век не остават встрани от тази, явно престижна, европоцентрична реторика.

Паралелно с нея на едно по-сенчесто, неофициално ниво, там, където бушуват ресантимантните страсти, особено след влизането на България в Европейския съюз, се засилват и националистическите репертоари. Тласък им дава усещането за изплъзващ се държавен контрол, а също и „невероятното разширение на репрезентативното, станало възможно по технически, идеологически и комерсиални причини“ [Дичев 2012: 241]. Поради това въпросните репертоари са конгломерат от медийни, рекламни, дори религиозни и ню ейдж образи, съчетани с наследени представи от късносоциалистическия гранд наратив. При цялата им фрагментарност обаче в тях звучи устойчивият упрек, че държавата не възпитава в достатъчен патриотизъм. Така че репрезентатори на „българското“, продавачи на идентичност стават отделни ентузиастични, „аматьори възстановчици“ [Дичев 2016], които изземват функциите и на институциите, и на традиционните експерти в лицето на академичните фигури. Последните често биват обвинявани в прикриване на истината за историческите събития, във възпрепятстване на достъпа до знанието или пък в твърде дистанциран, лишен от емоция поглед върху миналото. А любителите историци инсценират това минало в „горещата“ му опция [Асман 2001, Леви-Строс 2002], във винаги актуалната му, зрелищна форма. Може би и заради това те най-често се съсредоточават върху травматичните сюжети от гранд наратива – източници на „неизстиващ“ емоционален заряд; заради това „преиграват събития около Априлските въстания 1876, свързани с централната травма на новата национална идентичност – че държавата е създадена не със собствени сили, а от руския цар“ [Дичев 2016]. Възстановките акцентуват тъкмо върху идеологемата за самопостигнатата свобода, преобръщайки трагедиите (кланетата, обесванията, самоубийствата) в „сюжет за театрализации и гордост“ [Дичев 2016].

В някои случаи пресъздаването на тези сюжети изглежда като спонтанен, безкористно-патриотичен акт, което, разбира се, не гарантира смисловата му и естетическа адекватност. Така може да бъде разчетена скорошната възстановка на обесването на Васил Левски в село Катерица, за целите на която кметският наместник по свое усмотрение провесва на автобусната спирка чучело, досущ наподобяващо Апостола – „с панталон, навуца и ямурлук, както си е било едно време“ – според интервю, дадено от инициатора [Ангелов 2018].

Друг път ритуализациите на миналото придобиват комерсиален характер, превръщат се в находчива бизнес инициатива или поне в проект, отворен към спонсорство. Така например организацията „НЕзабравимата България“, която си поставя за цел да популяризира националните герои „чрез художествено-документални филми, лекции, беседи и дискусии“, а – както личи от снимките (фиг. 3, фиг. 4) – и чрез визуално уподобяване на революционерите, призовава от уебсайта си „българите с идентичност и усет за грандиозната ни история“ да подпомогнат проекта. И те изглежда действително го подпомагат, включително и на държавно ниво, защото основателят на организацията Искрен Красимиров, предрешен като Ботев, посещава стотици училища, където – със съдействието на регионалните инспекторати на образованието – провежда платени „уроци по родолюбие“. Независимо от това съдействие обаче (на общини, музеи, образователни и културни институции, на държавния глава дори, който подкрепил патриотично филмово турне на организацията, както разбираме от публикация в уебсайта ѝ) отново прозвучава трафаретният упрек за липсата на държавна ангажираност:

В днешно време държавата твърде малко се интересува от славното ни минало и великите ни национални герои. Затова ние сме се обrekli на каузата да сме „последните мохикани“ и „модерни апостоли“, както ни наричат хората, които да бранят достойно историята на България.

Фиг. 3. Искрен Красимиров, превъплътен в образа на Ботев. Източник: „НЕзабравимата България“.

Фиг. 4. Ботев сред политици. Източник: facebook страница на „Незабравимата България“.

Представата за „последно мохиканство“ обикновено е разполовена между желанието то да приключи с единичността си („да се обединим“, „да поведем народа“) и нуждата маргиналността все пак да се поддържа, да дава усещане за различие, в някои случаи и за опозиционност на статуквото.

Тази амбивалентна чувствителност вероятно предопределя и разволя на музикалния репертоар на рок група „Епизод“, който през 80-90-те години на ХХ век включва авторски песни предимно по текстове на средновековни френски поети, но от началото на новия век търпи националистически обррат и се попълва с песни по стихотворения на Ботев и Вазов. Кое е накарало групата да създаде музика по произведенията „Майце си“, „Елегия“, „Моята молитва“ и пр., разбираме от разни интервюта на Симеон Христов, баскиларист и основател на „Епизод“, в които той твърди, че българите се откъсват „от корена си“, че „много станаха „американците“, че „нещо не е наред“ и на тази отродяваща нередност следва да се противодейства. Към съзнанието за маргиналност („Не са много патриотите българи, за съжаление“) се добавят и директни обвинения към управляващите („в продължение на 10 години ние търпяхме свирепа политическа цензура, (...) намекнаха (...), че тогава нашата музика тревожела някакви малцинства“). Въпреки патриотическите терзания обаче в интервютата звучат обнадеждаващо-обединителни фрази от типа на „Не сме самотни“, а също и патетизми, реставрирани сякаш от възрожденско време: „На мъченици няма да се правим“ [Христов 2010; Христов 2013].

Като споменава за политическия опит за заглушаване на музикални прояви, разчетени като крайно десни и антималяцинствени, баскиларистът на „Епизод“ категорично опровергава подобна интерпретация и твърди, че патриотизмът, около който групата се обединява, няма нищо общо с „расовата и верската нетърпимост“, които са „истинско проклетие“ [Христов 2010]. При все това каузи, основани на националната митология и на опълчването срещу институционалния ред, са доста близки до онова, което Ивайло Дичев

определя като „субкултурен национализъм“ [Дичев 2012: 239–248]. Неговите изразители (почитатели на „твърда музика“, футболни фенове, скинари, но и трудно определими, флуидни обществени групи) се бунтуват срещу държавата, чужденците и евроатлантическите перспективи, татуирани гордо с ликовете на българските национални герои, сред които Ботев е на особена почит.

Фиг. 5. Футболен фен на „Ботев Пловдив“. Източник: hooligans.bg

В предходните години подобно съпротивително почвеничество изглеждаше по-скоро периферно на хегемонния политически дискурс, който се опитваше да удържа баланса между патриотизма и глобализма. Напоследък обаче – ведно с възхода на националистическите идеологии, популистките партии и умората от либерализма – то прониква, с различна степен на интензивност, и в официалното политическо говорене. Така например по повод Деня на народните будители през 2017 г. в свое изявление президентът Румен Радев твърди, че „...будителят не е интелектуалец по европейски образец. Това е българска духовна категория. Човек, който се разпознава по светлината, с която озарява околните“ [Радев 2017]. В това твърдение сякаш е закодиран както националистическият тренд, така и – инерционно – речникът на късносоциалистическия, людмиложивковския езотеризъм. Вестник „Атака“ пък (издание на едноименната партия, част от националистическа коалиция, участваща в управлението на страната) съвсем конкретно сочи „будителя“ Ботев за велик „геополитически анализатор“, който „бил гениално наясно с подлата роля на Европа тогава, на тогавашния Европейски съюз, който е удължил нашето турско робство“ [Дучев 2018].

Същевременно уклонът по „българското“, „автентичното“, по изчистения от чужди влияния национален профил, бива употребен от индустрията, превърнат в стока, т.е. преработен по начин, свършено неавтохтонен, а близък до комерсиални процеси, отдавна познати в инак детронирания от почвениците Запад. Образът на Ботев върху тениски, чаши, храни и напитки, магнити за хладилник и пр. е само бегла илюстрация на този „постмодерен консуматорски пастиш“ [Кьосев 2013], ползващ за разкош и емблемите на националното.

Фиг. 6. Топли напитки с лика на Левски и Ботев. Източник: в. „Борба“, 26.02.2016 г.

Фиг. 7. Почитател на Христо Ботев с патриотична тениска, сниман с авторката на настоящия текст. Калофер, 2017 г., снимка: Димитър Атанасов.

И така, минал през превратностите на омаловажаването, на частичното признаване ту като революционер, ту като поет, сетне веднъж завинаги сдвоен и превърнат в стълб на българския национализъм, образът на Ботев постепенно бива „погълнат“ от дискурсите на консумативното. Явно в ситуацията на деинституционализирането на обществената среда, на проникването на комерсиалното, което обаче не обезначава нуждата от идентичностни опори, Ботев започва да функционира като утвърден бранд на българското.

Библиография

- Ангелов, Б. (1923), *Българска литература. Част 2*, Едисон, София:.
- Ангелов, И. (2018), *Кметът на с. Катерица Красимир Костадинов: Съжалявам, че обесих Левски*, [в:] *България днес*, 22.02.2018. Достъпно на <http://www.bgdn.es.bg/Article/6729494> (24.03.2018).

- Ангелова, П. (1973), *Къщата-музей „Христо Ботев“ – център на патриотично възпитание*, [в:] *Христо Ботев. Идеал и знаме на поколенията*. Хр. Г. Данов, София.
- Асман, Ян (2001), *Културната памет. Писменост, памет и политическа идентичност в ранните високоразвити култури*, Планета 3, София.
- Ботичи, К. (2010), *Политически митове и исторически разкази: теоретична рамка*, [в:] *История, митология, политика*, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, София.
- Бобчев, Ст. (1883), *Кратък учебник върху българската история от най-старо време и до днес*, Хр. Г. Данов, Пловдив.
- Бурин, И. (1994), *Ботев – световен поетичен гений*, [в:] *Околчица. Литературно-художествен алманах*. Враца.
- Вазов, Ив. (1979), *Христо Ботев. Критическа студия*, [в:] *Събрани съчинения*. Т. 20, Български писател, София: (Първо издание: Вазов, Ив. (1891), Христо Ботев. Критическа студия. – *Денница*, 1891, бр. 6, 7–8, 10.
- Генчев, Н. (1987), *Васил Левски*, Военно издателство, София, София.
- Димитров, Г. (1949), *Христо Ботев е знаме, което все по-високо ще се развява над нова, демократична България*, [в:] *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. 1848–1948, БКП, София.
- Димитров, Г., В. Червенков, М. Димитров (1949), *Позив на общобългарския комитет „Христо Ботев“*, [в:] *Стогодишнината от рождението на Христо Ботев*. 1848–1948, БКП, София.
- Дичев, И. (2012), *Фенове на родината*, [в:] *Критика и хуманизъм*, кн. 39, 2 / 2012.
- Дичев, И. (2016), *Културата като възстановка*, [в:] *Култура*, 13.05.2016, бр. 17. Достъпно на: <http://www.kultura.bg/bg/article/view/24742> (24.03.2018).
- Дучев, П. (2018), *Ботев – параван за гузни*, [в:] *Атака*, 12.01.2018. Достъпно на: <http://www.vestnikataka.bg/2018/01/ботев-параван-за-гузни/> (24.03.2018).
- Заветите (1935), *Заветите на Ботйов. Издание на калоферската дружба в София*, 1.06.1935.
- Займов, Ст. (1895), *Миналото. Етюди върху Записките на Захари Стоянов*, Печатница Вълков, София.
- Инджов, Н. (2003), *Европейският свят е светът на Ботев*, [в:] *Околчица. Литературно-художествен алманах*, Враца.
- Клинчаров, Ив. (1910), *Христо Ботйов. Биография*, Книжарница на Ив. Г. Игнатов, София.
- Колева, Д. (2015), *Наследство, туризъм, възпитание. 100-те национални туристически обекта и техните метаморфози*, [в:] *Семинар_BG*, бр. 12. Достъпно на: https://www.seminar-bg.eu/spisanie-seminar-bg/broy12/item/445-100_obekta.html (24.03.2018).
- Косев, К. (1992), *Ботев направи българския въпрос европейски*, [в:] *Отечествен вестник*, 2.06.1992.
- Кьосев, Ал. (2013), *„Хайде де! Тука е България!“ Националистически образи из публичните пространства на София*, [в:] *Пирон*, 2013, бр. 6. Достъпно на: <http://piron.culturecenter-su.org/хайде-де-тука-е-българия-национали/> (24.03.2018).
- Леви-Строс, К. (2002), *Дивото мислене*, ЕА, Плевен.
- Мартиролог (1876), *Мартиролог на бълг. ратници*, [в:] *Стара планина*, 3.11.1876, бр. 25.
- Минева, М. (2016), *Визуалното конструиране на социалистическото потребление*. Автореферат на дисертация за присъждане на образователно-научната степен „доктор“. София.
- Недялков, Хр. (1877), *Христо П. Ботев*, [в:] *Стара планина*, 14.04.1877, бр. 63.
- Нова България (1876а), *Нова България*, 26.05.1876, бр. 2.
- Нова България (1876б), *Нова България*, 6.06.1876, бр.3.
- Пелева, И. (2001), *Христо Ботев (1848-1976)*, [в:] Пелева, И., А. Хранова. *Литература за 11. клас. Задължителна и профилирана подготовка*, Просвета, София.
- Пелева, И. (2017), *Георги Марков. Снимки с познати*, Кралица Маб, София.
- Пенев, Б. (1926а), *Христо Ботев*, [в:] *Христо Ботев. По случай петдесетгодишнината от смъртта му*, Държавна печатница, София.

- Пенев, Б. (1926б), *Стихотворенията на Хр. Ботев*, [в:] *Прослава. Издава ученолюбивото дружество „Христо Ботев“ в Калофер*, Печатница Б. А. Кожухаров, София.
- Пенчев, Б. (2006), *Консумативният национализъм*, [в:] *Дневник*, 01.08.2006 (ч. I), 8.08.2006 (ч. II).
- Радев, Р. (2017), *Изказване на държавния глава Румен Радев по повод Деня на народните будители – 1 ноември*, Достъпно на: <https://www.president.bg/speeches-and-statements4043/izkazvane-na-darzhavniya-glava-rumen-radev-po-povod-denya-na-narodnite-buditeli-1-noemvri.html> (24.03.2018).
- Радев, С. (1998), *Европа и Христо Ботев*, [в:] *Български писател. Седмичник*, 10.03.1998.
- Скарбърго, К. (2014), *Завръщането на Сизиф. Потребление, скука и разпад в България в епохата на късния социализъм*, Достъпно на: <http://kultura.bg/web/завръщането-на-сизиф/> (24.03.2018).
- Славейков, П. П. (1897), *Христо Ботев. Критически опит от Д. Т. Страшимиров*, [в:] *Знаме*, 3.09.1897, бр. 37.
- Славейков, П. П. (1906), *Жив е той, жив е...*, [в:] *Мисъл*, 1906, бр. 5.
- Стоянов, З. (1983), *Христо Ботйов. Опит за биография*, [в:] *Съчинения*. Т. II. София: Български писател. (Първо издание: Стоянов, З. (1888), *Христо Ботйов. Опит за биография*, печ. Н. Л. Каравелова и сие, Русе).
- Страшимиров, Д. (1897), *Христо Ботев като поет и журналист. Критически опит*, Печатница Съгласие, Пловдив.
- Тиес, Ан-Мари (2011), *Създаването на националните идентичности. Европа XVIII-XIX век*, Кралица Маб, София.
- Тодорова, М. (2009), *Живият архив на Васил Левски и създаването на един национален герой*, Парадигма, София.
- Топалов, К. (1992), *Христо Ботев (1848–1876)*, [в:] Германов, Г., Н. Драгова, А. Михайлова, Л. Стефанова, К. Топалов, С. Хаджикосев. *Литература за 9. клас на средното общообразователно училище*. Просвета, София.
- Христов, С. (2010), *Епизод говорят за пръв път за патриотизъм/расова и верска нетърпимост*, [в:] *Werock.bg*, 26.01.2010. – Достъпно на: <https://www.werock.bg/novini/epizod-govoryat-za-prav-pat-za-patriotizamrasova-i-verska-netarpimost?id=13959> (24.03.2018).
- Христов, С. (2013), *Баскитаристът на група „Епизод“ Симеон Христов: Тревожно е, че се откъснахме от корените си*, [в:] *Pia-news*, 17.03.2013. – Достъпно на: <https://pia-news.com/baskitaristat-na-grupa-epizod-i-avtor-na-knigata-sakrovishheto-na-shishman-simeon-hristov-trevozhno-e-che-se-otkasnahme-ot-korenite-si/> (24.03.2018).
- Assmann, Aleida (2008), *Canon and Archive*, [in] Erll, A., A. Nünning (eds). *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin/New York, de Gruyter, pp. 97–108.
- Brown, P. (1982), *The Cult of the Saints: its Rise and Function in Latin Christianity*, The University of Chicago Press Chicago.
- Hall, S., Whannel, P. (1964), *The Popular Arts*, Hutchinson Educational. London.
- Hayes, C. (1966), *Essays on Nationalism*, Russell & Russell New York.

Анна Алексиева

HRISTO BOTEV: CANONIZATION AND COMMERCIALIZATION OF THE IMAGE

(Summary)

The paper is focused on the history of the ideological unification of the image of Hristo Botev, when a monolith biography of him was forged from numerous diverse narratives about his life. That canonical narrative was smooth and not contradictory. During 20-ties and 30-ties of XX c., when nationalism was rising into trendy social movement, the image of Botev was sanctified, sharing a row with Vasil Levsky and becoming a leading figure in Bulgarian national heroic pantheon. With his affirmation as a national emblem, Botev's image became the subject of commercial uses, which are considered using the concepts of „consumerist nationalism” (B. Penchev) and “consumption of identity” (Anne-Marie Thiesse). During the years of socialism Botev was present in a consumer culture that functioned as utopia for future prosperity beyond any economic logic. The national hero can be seen as connected to that utopia, while reading the books of impressions in the “Hristo Botev” National Museum in the town of Kalofer, where he was born. Visitors also show disappointment with the promised, but unrealized socialist prosperity. In post-socialist years the image of Botev falls into a conglomerate of Euro-centric, nationalistic, nostalgic-communist and commercial manifestations.

Key words: Hristo Botev, national hero, ideology, canonization, consumerist nationalism, consumption of identity.